

ادبیات - ۱

مریم صادقی

شرقاوی و سحرسیاست

نشر نگار معاصر

نثر فارسی در سپهر سیاست

مؤلف

مریم صادقی

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

نشر: نشر نگاه معاصر (وابسته به مؤسسه پژوهشی نگاه معاصر) / مدیر هنری: باسَم الرسام
حروفچینی و صفحه‌آرایی: حروفچینی هُما (امید سیدکاظمی) / لیتوگرافی: نوید
چاپ: چاپ افروز / فرنو / چاپ اول: ۱۳۹۴ / شمارگان: ۱۱۰۰ / قیمت: ۲۰۰۰۰ تومان
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۹۹۴۰-۳۵-۹

کتابخانه

نشانی: مینی سیتی - تهران - بلوک ۲ - فاز ۲ - مخابرات - بلوک ۳۸ - واحد ۲ شرقی
تلفن: ۲۲۴۴۸۴۱۹ / پست الکترونیک: negahe.moaser94@gmail.com

سرشناسه	صادقی، مریم، ۱۱۴۲
عنوان و نام پدیدآور	نثر فارسی در سپهر سیاست / مؤلف: مریم صادقی.
مشخصات نشر	تهران: نگاه معاصر، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	۳۲۸ ص.: نمودار، ۵/۲۱×۱۴/۵ س.
فروست	ادبیات؛ ۱.
شابک	978-964-9940-35-9
وضعیت فهرست‌نویسی	فیپا.
یادداشت	کتابنامه.
یادداشت	نمایه.
موضوع	نثر فارسی - ایران - تاریخ و نقد.
موضوع	نثر فارسی - تاریخ و نقد.
رده‌بندی کنگره	۱۳۹۴ ف ۴ ص ۲ / PIR ۳۸۷۲
رده‌بندی دیویی	۸۰۰۹ / ۸ فا ۸
شماره کتابشناسی ملی	۳۹۹۹۱۹۹

فهرست مطالب

۹	□ پیشگفتار
---	------------

فصل اول: کلیات

۱۵	مقدمه
۱۷	پیشینه‌ی پژوهش (ارزیابی انتقادی)
۱۷	استاد بهار (سبک‌شناسی)
۳۰	استاد خطیبی (فن نثر)
۳۳	استاد رستگار فسائی (انواع نثر فارسی)
۳۹	استاد شمیسا (سبک‌شناسی نثر)
۴۳	آسیب‌شناسی پژوهش‌های نثر فارسی
۴۸	موضوعات گوناگون نثر فارسی
۴۹	بیان مسأله
۴۹	روش پژوهش
۴۹	مبنا و چارچوب نظری پژوهش
۵۱	شیوه‌های لفظی اقناع

فصل دوم: بررسی مبانی سیاسی و دینی (اجتماعی) نثر فارسی با تأکید بر نثرهای تاریخی

۵۸	مقدمه
۶۵	نهضت ترجمه
۶۸	تحکیم قدرت خلافت عباسی

۷۴	عملکرد سلاطین ترک
۷۴	۳-۱. غزنویان
۷۶	۳-۲. سلجوقیان
۷۶	۳-۲-۱. تأسیس نظامیه‌ها
۷۸	۳-۲-۲. عرفان و تصوف
۷۹	مبارزه با ملی‌گرایی
۸۰	بمادن - خلافت عباسی و زمینه‌های ظهور تشیع در دوره‌ی مغول
۸۱	صنایان
۹۵	مهم‌ترین اندیشه‌های سیاسی و دینی در متون متثور
۹۸	مرتبه‌ی بل‌الله
۱۰۰	استناد به آیات و احادیث در تأیید عملکرد شاهان و سلاطین
۱۰۲	رویکرد تقدیرگرایی
۱۰۵	رویکرد فلک‌نالی و روزگارستیزی
۱۰۷	یزدان‌سالاری
۱۰۹	اندیشه‌ی خوشکاری
۱۱۰	تعصبات دینی

فصل سوم: بررسی مبانی سبک‌شناختی نثر فارسی

۱۱۹	مقدمه
۱۲۶	نثرهای تاریخی
۱۳۴	بررسی ویژگی‌های نثر غیراقتاعی و مرسل
۱۳۶	نثر نبیین
۱۳۹	نثر فنی و مصنوع و متکلف
۱۴۲	بررسی ویژگی‌های سبکی نثر فنی و مصنوع و متکلف
۱۶۹	نثر فارسی پس از رسمی شدن تشیع در ایران
۱۷۳	ویژگی‌های نثرهای این دوره

فصل چهارم: نثرهای عرفانی

۱۸۱	مقدمه
۱۸۲	سیر تصوف پس از اسلام

۱۹۱	عرفان نوشتاری
۱۹۲	آثار مهم منشور عرفانی
۱۹۵	بررسی مبانی سیاسی و اجتماعی نثرهای عرفانی
۲۱۶	ویژگی‌های سبکی نثرهای عرفانی
۲۱۶	نتیجه‌گیری فصل‌های ۱ و ۲ و ۳ و ۴

فصل پنجم: بررسی اندیشه‌ها و مبانی سیاسی و اجتماعی و سبکی کلیله و دمنه

۲۲۵	مقدمه
۲۲۶	ترجمه‌ها و اهمیت کتاب
۲۲۷	ساختار کتاب
۲۵۳	بررسی مبانی و اندیشه‌های سیاسی کلیله و دمنه
۲۵۴	تبیین ویژگی‌ها و الزامات نثرهای آرائی
۲۷۰	راه‌های دستیابی و حفظ قدرت در کلیله و دمنه
۲۷۳	رویکردهای اعمال قدرت
۲۷۵	وزیران (تبیین وظایف و عملکردهای آنان)
۲۸۶	اندیشه‌ی خویشکاری
۲۸۸	مخالفان
۲۹۶	مهم‌ترین ویژگی‌های سبکی کتاب کلیله

۳۰۹	منابع
۳۲۱	اعلام

فهرست مدل‌ها

۱۱	مدل شماره‌ی ۱: نثر فارسی
۱۵	مدل شماره‌ی ۲: فصل اول
۳۰	مدل شماره‌ی ۳: جلد دوم کتاب سبک‌شناسی استاد بهار
۳۱	مدل شماره‌ی ۴: جلد سوم کتاب سبک‌شناسی استاد بهار
۳۴	مدل شماره‌ی ۵: کتاب فن نثر استاد خطیبی بخش نخست
۳۵	مدل شماره‌ی ۶: کتاب فن نثر استاد خطیبی بخش دوم
۳۹	مدل شماره‌ی ۷: کتاب انواع نثر فارسی استاد رستگار فسایی
۴۱-۴۲	مدل شماره‌ی ۸: کتاب سبک‌شناسی استاد شمیسا
۵۷	مدل شماره‌ی ۹: فصل دوم
۶۴	مدل شماره‌ی ۱۰: مهم‌ترین عوامل دگرگونی نثر
۹۵	مدل شماره‌ی ۱۱: مهم‌ترین اندیشه‌های سیاسی در متون منظوم
۱۲۷	مدل شماره‌ی ۱۲: فصل سوم
۱۸۲	مدل شماره‌ی ۱۳: فصل چهارم
۲۰۲	مدل شماره‌ی ۱۴: انواع سکوت در رساله‌ی فشریه
۲۱۶	مدل شماره‌ی ۱۵: مهم‌ترین عوامل دگرگونی نثر
۲۲۶	مدل شماره‌ی ۱۶: ترجمه‌های مختلف کلیله و دمنه
۲۲۷	مدل شماره‌ی ۱۷: ترجمه‌ها
۲۲۸	مدل شماره‌ی ۱۸: ساختار کتاب
۲۵۰	مدل شماره‌ی ۱۹: نظام طبقاتی در جامعه‌ی آب‌سالار
۲۵۱	مدل شماره‌ی ۲۰: الگوی نظام استبدادی و جامعه‌ی آب‌سالار

مدل شماره‌ی ۲۱: ویژگی‌های شاه‌آرمانی	۲۵۵
مدل شماره‌ی ۲۲: وظایف پادشاه	۲۶۲
مدل شماره‌ی ۲۳: راه‌های دستیابی به قدرت در کلیله و دمنه	۲۷۱
مدل شماره‌ی ۲۴: عوامل تثبیت گسترش و حفظ قدرت	۲۷۲
مدل شماره‌ی ۲۵: صفات و ویژگی‌های وزرا و مشاوران حکومتی	۲۸۱
مدل شماره‌ی ۲۶: اندیشه‌های سیاسی نصرالله منشی	۲۹۶-۲۹۷

پیشگفتار

زبان فارسی دارای مبانی و ارکان متعدد سیاسی و اجتماعی و دینی و فرهنگی و فرآیندی است که طی چندین قرن به صورت خودآمده است؛ این زبان عمدتاً از فرهنگ اسلام و زبان عربی تأثیر پذیرفته و به شکل امروزی درآمده است پس این تغییرات باید به طور کامل بررسی شوند. از مجموع نوشته‌ها و آثاری که تاکنون تألیف شده به دو دلیل مطالب منسجم و جامعی به دست نمی‌آید: اول آن که نویسندگان این اثر علل گرایش و تطور را به تفکیک بررسی نکرده‌اند تا مشخص شود عوامل سیاسی و اجتماعی در این تحولات فرهنگی چه نقشی داشته‌اند؟ دوم: چگونه با وجود این که کشور ایران به زعم مورخان از پیشینه‌ای بسیار غنی فرهنگی برخوردار بوده رفته رفته نثر پهلوی و نثر و زبان پیش از اسلام نتوانسته خود را حفظ کند و باز به زعم همین نویسندگان چگونه اعراب بدون پشتوانه‌ی فرهنگی و صرفاً با توحش و زور توانستند فرهنگ و جامعه‌ی ایران را تصرف کنند و تأثیری آن چنان پایدار بگذارند که امروز هم با وجود تشکیل چندین دوره فرهنگستان زبان فارسی هنوز هم از سیطره‌ی لغات عربی و بیرون رفته و شاید اصلاً این امر غیرممکن باشد؟ معلوم می‌شود ظاهراً نه ایران از آن موقعیت فرهنگی حداقل در زمان‌های نزدیک به ظهور اسلام برخوردار بوده و نه اعراب ملتزماً به ارزش بوده‌اند. آنان به رغم گفته‌ها و نوشته‌ها، از کتابت و فرهنگ و مدنیت و شعر بسیار بهره‌مند بودند؛ نقد شعر در دوران جاهلی بسیار رواج داشته و از موارد بسیار ضروری و مهم جامعه‌ی عرب به شمار می‌آمده است؛ این اثر به بررسی کیفیت تأثیرگذاری همین عوامل پرداخته است. امید که مورد توجه پژوهشگران قرار گیرد.

ادبیات هر سرزمین از آداب و فرهنگ و رسوم آن سرزمین ریشه می‌گیرد و آن را در خویش می‌نمایاند؛ به بیانی دیگر برای فهم ادبیات یک کشور باید رویکردهای فرهنگی و دینی آن را

بازکاوی نمود؛ از این رو ادبیات یک مقوله‌ی رو بنایی است یعنی حیات آن به مسائل سیاسی و اقتصادی و اجتماعی و... وابسته است؛ از آن جا که سرزمین ایران به دلیل واقع شدن در حوزه‌ی جغرافیایی خاص همواره مورد تاخت و تاز اقوام و ملل مختلف بوده و با فرهنگ‌ها و آداب و رسوم و زبان‌هایی گوناگون برخورد داشته، اصلی‌ترین و مهم‌ترین رکن هویت ملی ایران یعنی زبان فارسی را به دلایل مختلف دستخوش تغییر و تطور می‌ساخته است. از این رو برای بررسی ادبیات به ویژه نظم و نثر فارسی باید به بررسی تاریخ سیاسی و اجتماعی و جغرافیایی و دینی و... جامعه‌ی ایران پرداخت زیرا زبان فارسی بر اثر دخالت عوامل برون‌زبان به ویژه فرهنگی و سیاسی که در شکل‌گیری و دگرگونی آن داشته‌اند تاریخ پیچیده‌ی پیدایش یافته است.

پس از اسلام، هزار کریم در ایران الهام‌بخش مسلمانان در ابداع و ابتکار و تدوین علوم ادبی و بلاغی و کلام و معانی دیگر شد و نویسندگان و محققان در موضوعات مذکور آثار خود را با برداشت از راز و برتری و پیروی از روش‌ها و سبک آن مانند: سجع و ایجاز و اطناب و غیره تنظیم و تألیف می‌کردند. در ادوار نخست پس از اسلام، فن بلاغت در ادب عرب و سپس با تقلید و توجه بدان، ادب پارسی دایره‌ای بسیار وسیع پیدا کرد و محققان آثاری ارزشمند تألیف کردند که نام و نشان آن‌ها در کتاب‌ها موجود است.

تأثیرگذاری قرآن و زبان عربی در تمام ابواب فرهنگی و اجتماعی و سیاسی و دینی کاملاً مشهود بود و ایرانیان با توجه به روحیه‌ی تاریخی و ذهنی بر ادغام و پذیرش سریع فرهنگ غیرایرانی در نتیجه‌ی این تأثیرپذیری، مکتب و یار و کردی جدید به نام فرهنگ ایرانی - اسلامی به وجود آوردند؛ لذا طبیعی است که ادب فارسی عرصه‌ی همسازی مؤلفه‌های ایرانی - اسلامی باشد؛ بنابراین می‌توان گفت: ورود اسلام به ایران موجب شد که اعراب تا مدت‌ها بر ایران حکومت کنند و فرهنگ و جامعه‌ی ایران تحت تأثیر قرار دهند؛ لذا دانشمندان و فرهیختگان ایرانی راهی نداشتند جز این که این فرصت را بسیار مغتنم شمرده برای اثبات و تثبیت خود به تألیف و تدوین دست‌نزد و انگیزه‌های سیاسی و اجتماعی و ملی هم در این راه بسیار قوی بود. لازم است ذکر شود تعدادی از این عوامل مستقیماً و تعدادی دیگر به طور غیرمستقیم در تطور نثر فارسی تأثیر داشته‌اند.

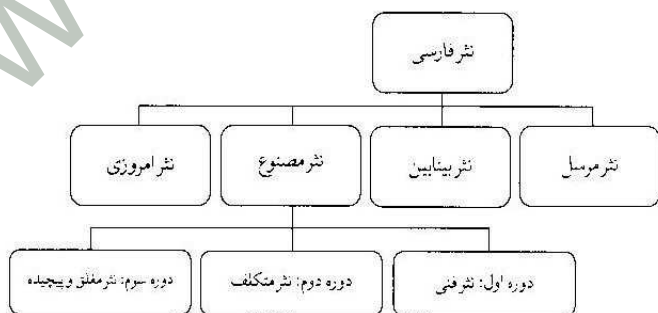
مجموع کتبی که در ایران پس از اسلام نوشته شده به دو زبان عربی و فارسی است. دکتر صفا می‌نویسد «کمتر فیلسوف یا ادیب یا مورخ و نویسنده است که در این عهد در ایران زیسته باشد و دیوان شعر عربی نداشته یا ابیاتی از او نقل نشده باشد.» (صفا، ۱۳۵۱، ج ۱،

(۶۴۴) نکته این جاست که اصولاً چرا فارسیان حتی کسانی مانند ابوعلی سینا^۱ به زبان عربی کتاب می‌نوشته‌اند مگر این‌ها ایرانی نبوده‌اند؟ این نکته بر این امر دلالت دارد که تفوق زبان عربی بسیار بیشتر از آن بوده که برخی نوشته‌اند و گفته‌اند.

با توجه به تفاوتی که بین زبان نوشتاری و گفتاری است مسأله‌ی تأثیرگذاری زبان و فرهنگ عربی در نثر مد نظر است و نه زبان گفتاری. یعنی زبان و نثر فارسی در این مورد جدا از هم بررسی می‌شوند و نظر استاد رستگار فسایی هم همین است.

متون نثر فارسی دارای اقسام متفاوتی است و نویسندگان آن‌ها هم دارای مراتب مختلف اجتماعی و فرهنگی و سیاسی و غیره بوده‌اند؛ یعنی نویسندگان که از دولتمردان زمانه بوده‌اند با قلم‌سازان و دانشی‌گسترده که درباره‌ی ادب و بلاغت داشته‌اند، متونی آفریده‌اند که بتواند آیین‌های میراث فرهنگی و سیاسی و اجتماعی جامعه‌ی ایرانی پس از اسلام باشد؛ یعنی نویسنده در تألیف یک متن عوامل و مبنای مختلفی را در نظر داشته و با توجه به آن‌ها متون خود را تألیف نموده است؛ بنابراین بررسی رویکردهای برون‌متنی و درون‌متنی و بینامتنی به معنای بررسی تمام عوامل فکری و لفظی تأثیرگذار بر نثر فارسی پس از اسلام است. این متون به معنای بررسی جامعه‌ی ایرانی در زمینه‌های گوناگون است که در دو محور اساسی و مهم نقش خود را ایفا نموده‌اند: محور ادبی و بلاغی، محور فکری.

مبنای بررسی متون منشور در دوره‌های گوناگون در این پژوهش تقریباً مبنایی جامع و تلفیقی از دسته‌بندی‌هایی است که نویسندگان پیش‌تر انجام داده‌اند؛ لذا در این کتاب مبنای بررسی زمینه‌های دگرگونی متون منشور دوره‌ی زمانی و نیز ویژگی‌های سبکی با اندکی تفاوت است؛ لذا تقسیم‌بندی دیگری برای متون منشور بر طبق مدل در نظر گرفته شده است:

آثار منشور فارسی با توجه به شیوهی نگارش در ۴ رده قرار می‌گیرند: نثر مرسل، نثر بینابین، نثر مصنوع^۲ و نثرهای امروزی^۳ که خود در چند رده تقسیم می‌شود. نثرهای مصنوع در واقع سه دوره را نشان می‌دهند: نثر مصنوع دوره اول: نثر فنی، نثر مصنوع دوره دوم: متکلف، نثر مصنوع دوره سوم: مغلق و پیچیده (نثرهای دوره نادره). در این کتاب، آثار منشور فارسی تا قرن دوازدهم به دو دلیل عمده مورد بررسی قرار گرفته‌اند: اول این دلیل که عمده‌ی تئوریات سیاسی و اجتماعی و زبانی نثرها عمدتاً تا همین دوران رخ داده و اگر نثرها تا این دوران بررسی شوند تمام ابعاد دگرگونی‌های سیاسی و اجتماعی نثرها که در طول دوازدهم قرن در ایران رخ داده بررسی شده‌اند. دیگر آن که در دوره قاجار کم‌کم آن روال و ساختار پیشین جامعه ایران برهم می‌خورد و دیگر آن مبانی گذشته در نثر تأثیر چندانی آشکاری ندارد و درباره‌ی مسروبه تئوریات آن بر ادبیات فارسی، آثار زیادی منتشر شده که این حوزه را کفایت می‌کند بنابراین قلم پژوهش تا قرن دوازدهم (پایان دوره صفویه) را دربر می‌گیرد.

متون منشور مصنوع را از بعد شیوهی نگارش مقدمه و متن نیز می‌توان به دو دسته‌ی عمده تقسیم کرد: متونی که مقدمه و متن هر دو مصنوع است مانند کیله و دمنه و مرزبان‌نامه، عتبه و راحة الصدر و متونی که مقدمه از متن بسیار فنی‌تر و مصنوع‌تر است مانند تاریخ و صاف که مقدمه‌ای بسیار متکلفانه و مغلق دارند ولی متن کتاب که تاریخی است ساده‌تر از مقدمه‌ی آن است. روش نگارش در ادب این متون از مسائلی است که بارها مورد بحث قرار گرفته ولی مطالب منتشر شده با اکثر مطالب ثابت نبوده و نویسندگان اغلب از همان ابتدا و یا در میانه‌ی راه الگو و روش اصلی خود را بدون ذکر دلیل تغییر داده و دوباره مطالب پیشین را تکرار کرده‌اند. تقسیم‌بندی‌هایی که در این متون برای آثار منشور انجام گرفته و نیز شواهد مثال‌ها بعضاً مخدوش است؛ تقسیمات آثار منشور شامل درهم شده و موضوعات آثار نثر هم به طور کامل تفکیک نشده است و از این قبیل رزق.

به هر روی لازم بود که مبانی نثرهای فارسی یک بار دیگر بررسی شود تا ناگفته‌ها و مبهمات روشن گردد. این جانب طی سال‌های طولانی (از سال ۱۳۷۵) که به آموزش و پژوهش در موضوع نثر فارسی اشتغال دارم متوجه شدم که با وجود کتاب‌ها و مقالاتی متعدد که در این موضوع نگارش یافته هنوز هم موضوعات بسیاری ناگفته مانده که باید بررسی شود از جمله زمینه‌های سیاسی و دینی و اجتماعی که در گرایش نثر فارسی به عربی تأثیر داشته ولی دامنه و پیامدهای این تأثیرات به صورت جامع و به تفکیک بررسی نشده است. با توجه به مطالب گفته شده این کتاب در پاسخ به یک سؤال اصلی نوشته شده است: مهم‌ترین

مبانی و محورهای سیاسی و دینی (اجتماعی) که موجب دگرگونی نثر فارسی به ویژه نثرهای تاریخی و عرفانی و نیز کلیله و دمنه شده چیست؟

این کتاب در ۵ فصل به شرح زیر تنظیم شده است:

فصل اول: شامل کلیات، مسأله‌ی پژوهش، ارزیابی انتقادی پیشینه‌ی پژوهش، روش و جامعه‌ی آماری و چارچوب نظری پژوهش و نیز مدل فصل اول است.

فصل دوم: شامل بررسی مبانی سیاسی و اجتماعی نثرهای فارسی با تأکید بر آثار منشور تاریخی و مدل فصل دوم است.

فصل سوم: شامل بررسی ویژگی‌های سبکی آثار منشور فارسی و مدل فصل سوم است.
فصل چهارم: شامل بررسی مبانی فکری و سبکی آثار منشور عرفانی و مدل فصل چهارم است.
و فصل پنجم: مبانی بعد سیاسی و دینی کلیله و دمنه و ویژگی‌های سبکی را همراه با مدل‌ها و الگوهای پیش‌تر در هر قسمت بررسی شده است.

این اثر قطعاً دارای نوآوری کم‌وبیشی است و از منتقدان و صاحب‌نظران درخواست دارم که نگرانه‌ها را با راهنمایی‌ها و توضیحات دارند. در پایان لازم می‌دانم ابتدا از همسر و همراه لحظات پرشیب و فراز زندگی‌ام تشکر کنم سپس از سرکار خانم محبوبه حیدری که زحمت بازخوانی و تطبیق متن و ترسیم مدل‌ها را بر عهده داشتند و همچنین مراتب سپاس و قدردانی خود را از همکاری‌های صادقانه‌ی آقای قنبری مدیر انتشارات نگاه معاصر که خالصانه مرا در چاپ این کتاب یاری دادند ابراز دارم. توفیق همه‌ی عزیزان را از درگاه خداوند خواستارم.

پی‌نوشت‌ها

۱. مجموعه آثاری که به این سینا منسوب است، البته مورد تردید است ظاهراً دو سال بعد از وفات ابوعلی است که البته آن هم به نظر صفا، ترجمه‌هایی است که به وسیله‌ی ابوعبید جوزجان انجام گرفته است یعنی ابوعلی سینا تمام آثار خود را به زبان عربی نگاشته است.
۲. همزمان و پس از نثرهای مصنوع نثرهایی آمیخته هم به وجود آمدند که بخشی از ویژگی‌های نثرهای ساده و نیز مصنوع را دارا بودند. مانند نثرهای میرزا مهدی خان استرآبادی.
۳. نثر امروزی از حوزه‌ی این پژوهش خارج است.
۴. بهار و دیگران تشریفی و مصنوع را از هم جدا کرده‌اند در حالی که به زعم این جانب، تمام متون قرن ششم به بعد ذیل عنوان نثر مصنوع می‌گنجد اما خود نثر مصنوع به چند دسته تقسیم می‌شود.